

Георги Владимиров

**ЕТЮДИ ПО ИСТОРИЯ И КУЛТУРА
НА ВОЛЖКИТЕ БЪЛГАРИ**

София, 2019

НА ПРЕНА КОРИЦА: Фрагмент от картина на Алексей Саврасов (1872)
с Малкото минаре и Ханската гробница в град Болгар

НА ЗАДНА КОРИЦА: Фрагмент от световна карта на Мохамед ал-Идриси,
препис от 1456 г.

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Георги Владимиров, автор, 2019

© Пламен Павлов, предговор, 2019

© Марио Йорданов, оформление на корицата, 2019

ISBN 978-619-01-0473-3

Георги Владимиров

Етюди

ПО ИСТОРИЯ И КУЛТУРА НА

ВОЛЖКИТЕ

БЪЛГАРИ

*Посвещава се на
90 години от рождението на
Алфред Хасанович Халиков
(1929–1994)*

Съдържание

.....

Волжка България през погледа на един доказан изследовател (Пламен Павлов)	7
Към читателите	13
Темата за Волжка България в българската историческа книжнина до 90-те години на XX в. – един проблем с продължение	15
История и култура на Волжка България – специфики на изворовата база	32
Явлението „Джагфар Тарихи“. „Продуцирането на авторитети“ по темата „Волжка България“ в историографията и извън нея	62
В търсене на нова родина: метаморфозите на българското в земите на Средна Волга (VIII–X в.)	72
Ранните българи на Волга и Новинковската култура – проблеми, хипотези, мнения	85
Общности и идентичност в мюсюлманския културен модел на Волжка България (X–XIII в.): към въпроса за стратегиите за културна консолидация в българската държава на Волга	94
Кои са „билерите“ във Волжка България?	102
Волжка България и Кимакският каганат: перспективи на изследването	107
За една археологическа находка от Болгар на Волга: Тенгризмът по Средна Волга (VIII–X в.) – между историческия мит и историографския трафарет	117
Образът на кучето в културата на волжките българи (VIII–XVI в.)	124

Златно украшение с космогоничен сюжет от Волжка България: история, разпространение, херменевтика	133
Легендите на Волжка България и Казанското ханство, или за латентните източници на историческа памет по Средна Волга (VIII–XVI в.)	146
Образование и образованост в културния модел на Волжка България (X–XIII в.)	152
Едно разпиляно наследство: нови предизвикателства пред изследователите на медицинската култура на Волжка България в XXI в.	158
<i>Summaries</i>	165

Волжка България през погледа на един доказан изследовател

.....

Новата книга на д-р Георги Владимиров със сигурност ще предизвика интереса както на научните среди у нас и в чужбина (особено в републиките Татарстан и Чувашия в състава на Руската федерация), така и на по-широката читателска публика. И това е напълно обяснимо, тъй като темата за „Другата България“ през Средните векове привлича все по-силно внимание – не само чисто научно, но и обществено. Така е, защото в голямата си част читателите с отношение към тази тема (а те съвсем не са малко!) срещат трудности с намирането на сериозна научна и научно-популярна литература за волжките българи, за тяхната история, култура и съдба като народ. От друга страна, периодично във вестници, списания и особено в интернет се появяват материали за България на Волга. За съжаление обаче много от тези публикации, включително и книги, са по-близо до т.нар. фолк-история, а не до истинското научно познание. Уви, макар по правило да са водени от благородни подбуди, този тип автори често ни заливат с бомбастични твърдения и патриотарски патос, който остава много далече от историческата истина.

Причините за все още недостатъчната познатост на Волжка България не са една и две, като на преден план излиза подценяването, да не кажем игнорирането ѝ, в продължение на десетилетия... Разбира се, своето въздействие има и политическата конюнктура от епохата на Руската империя и особено на бившия Съветски съюз, но този фактор също не следва да се преувеличава. Своите „грехове“ има не само руската/съветската, но и българската историческа наука, и то не само заради идеологически и други предубеждения... Може и да е странно, но българските историци преди 1944 г. не проявяват особен интерес към бъл-

гарите на Волга – отчасти поради мантрата „татари“, наложена безапелационно върху потомците им в Руската империя, както и поради слабата проученост на Волжка България в историографски и археологически план. Не по-различна обаче е и ситуацията след Втората световна война, независимо от напредъка на изследванията в земите на някогашната българска държава на Волга. Всичко това читателят ще открие и проумее от настоящата книга, в която авторът е включил и историографски текстове.

Д-р Георги Владимиров е отличен познавач и утвърден изследовател на волжкобългарската проблематика вече в продължение на две десетилетия. Той е автор на цяла поредица от книги и около стотина студии и статии, да не говорим за научно-популярните му публикации и медийни изяви... Бихме искали изрично да подчертаем, че де юре и де факто именно д-р Владимиров е първият представител на българската историческа наука, защитил докторат по темата. Нещо повече, той е отново първият, който проследява и анализира историята на Казанското ханство – държавата, която е наследник на завладяната от монголите високоразвита България на Волга. Същевременно именно д-р Георги Владимиров е автор на най-синтезирания и концептуален текст по темата, поместен във втория том на „Българска национална история“ (В. Търново, 2013). Този обзор в най-пълна степен показва обективния поглед на нашата модерна наука към историческите ни родственици в един обширен и важен регион на Източна Европа.

От гледна точка на средновековните представи държавата на „външните“ или „сребърните“ българи е значимо явление, което оставя траен отпечатък в историческата и културната памет на околния свят. Създаването ѝ е следствие на движението на „Котраг“ (лично име или по-скоро епоним на българите котраги), вторият син на кан Кубрат, от Приазовието на север. През VIII в. тези древнобългарски племена се заселват в поречието на Дон, а впоследствие по средното течение на Волга и нейния голям приток Кама. Българите влизат в симбиоза с местното угро-финско и друго население, вкл. източни славяни. Арабските и персийските географи от IX в. споменават племенните общно-

сти бугари, барсили, есегели, савири, баранджари... Както знаем, най-пълните сведения дължим на Ахмед ибн Фадлан, посланик на багдадския халиф Джаафар при българския владетел Алмуш през 921–922 г. Тогава волжките българи приемат исляма като своего рода държавна религия – както поради трайните си връзки със Средна Азия и нейната ислямска цивилизация, така и по политически причини – като реакция срещу зависимостта си към „царя на юдеите“ (хазарите). Названията „България“ и „българи“ в трудовете на арабските автори се налагат за държавата на Волга. За да бъде отличена, християнска България е наричана със староиранското понятие „Бурджан“.

След упадъка на Хазарския каганат (втората половина на Х в.) българите разширяват територията си. Техен основен политически партньор и противник през X–XIII в. са средновековните руси, най-вече Владимиро-Суздадското (бъдещото Московско) княжество. Войните протичат при относително равновесие на силите и се редуват с дълги периоди на мир. Състоянието на волжкобългарската държавност през XII–XIII в. е сложно, наблюдават се местнически тенденции и сепаратизъм.

Волжка България произвежда големи количества зърно (пшеница, жито, просо и др.) и не само изхранва своето население, но и изнася в други страни. На няколко пъти през XII–XIII в. съседните руси се спасяват от глад благодарение на българското жито. Страната има развито скотовъдство, прочута е със своя мед и восък, с обработката и търговията със скъпи кожи, произвежда и изнася оръжие. Волжките българи строят мюсюлмански храмове и обществени сгради. Талантът им е познат и в Русия – през 1230 г. църквата в гр. Юриев е построена от архитект волжки българин.

Волжка България е сред първите страни, сблъскали се с грандиозната монголска (татарска) експанзия. През септември 1223 г. волжките българи нанасят поражение на татарите, които по-рано са разгромили обединените руско-кумански сили на р. Калка. Страната привлича новите „господари на света“ с богатите си градове, развито земеделие, трудолюбиво население. Покоряването ѝ е началото на експанзията, организирана от

хан Бату и неговите родственици за подчиняването на Източна, Централна и Югоизточна Европа. През 1236 г. Волжка България е разорена, градовете ѝ са превзети с големи жестокости. През 1238 г. волжките българи вдигат въстание, потушено с много кръв. Страната попада в същинската територия на Златната орда, като първа столица на могъщата империя е град Болгар. Предвид стопанското значение на Волжка България, „Ордата“ дава известна автономия на някои от местните български владетели. През XIV в. е големият разцвет на град Болгар, възвеличаван като „Северната Мека“ – заслужено признание, което има своите проекции дори и в модерната епоха.

Във водовъртежа на събитията през първите десетилетия на XV в. израства Казанското ханство, наречено така по името на новата столица. Въпреки че първите му владетели са от монголски произход, държавата в значителна степен наследява традициите на Волжка България. Казанското ханство е част от мюсюлманския фронт срещу Московска Русия. На свой ред русите имат завоевателни стремежи към богатите градове и земи в Поволжието. В началото на XVI в. Казан е принуден да признае върховенството на Москва, а великият княз Василий III прибавя към титулатурата си и формулата „княз Болгарски“, съхранена от руските царе. В средата на столетието започва серия от походи срещу Казан (1548, 1550, 1551 г.). При поредната агресия, предприета от цар Иван IV Грозни, след тежка двумесечна обсада на 2 октомври 1552 г. градът е подложен на общ щурм и превзет с големи жестокости. Казанското „царство“ престава да съществува.

През първата половина на XIV в. арабските автори Ибн Батута и Абул-Фида споменават българи мюсюлмани в Кримския полуостров и в Акерман (дн. Белгород Днестровски, Украйна) – град, който при цар Теодор Светослав (1300–1321) е в състава на Второто българско царство. Така се стига до пресичане на дунавския (балкански, християнски) и волжкия (източен, мюсюлмански) „българизъм“. За съжаление, по обективни причини тези връзки остават периферни и не търпят развитие.

Авторът на книгата, която вече е в ръцете на читателите, има своите научни приноси за осветляването на важни въпроси от

историята не само на Волжка, но и на нашата „собствена“ България, а и по отношение на връзките и на „двете Българияи“ с куманите, Златната орда и други страни и народи. Достатъчно е да посочим книгата „Златна орда и българите“ (София, 2009), създадена в колектив с пишещия тези редове. И след нея д-р Георги Владимиров продължи заниманията си в тази насока, вкл. и със студии и статии, публикувани в авторитетни наши и чужди списания и сборници. Свидетелство за високата оценка за проучванията на д-р Владимиров е включването му в редколегиите на водещи издания в Татарстан. Същевременно той редовно участва в международни форуми по покана на тамошната историческа гилдия.

Ориентацията на д-р Георги Владимиров към волжкобългарската проблематика има своите дълбоки основания. Читателят ще се убеди както в ерудицията на нашия автор, така и в широките хоризонти на неговите научни занимания. Настоящата книга не е просто сборник от статии, а добре премислена панорама на онова, което знаем за държавата на волжките българи – богато и развито „царство“, съществувало в продължение на столетия. Ако прибавим и Казанското ханство, вековете приближават почти едно хилядолетие! В този нов труд на д-р Владимиров откриваме статии, посветени на изворознанието (вкл. обосновавана критика на появилите се мистификации, подвели не само любителите, но и някои представители на научните среди...), политическата и културната история, мястото на Волжка България в международните отношения, обществения и културния модел на една цивилизация, която все още не познаваме и не оценяваме по достойнство. Особено полезна е информацията за археологическите проучвания и дискусии, за конкретни артефакти, обичаи, легенди, вкл. за естеството и характеристиките на ислямската религия при волжките българи – ислям, който със своята ценностна система, обвързаност с културата и науката може да бъде образец на съвременните мюсюлмани по целия свят.

Иска ни се да се надяваме, че етюдите на д-р Георги Владимиров ще привлекат вниманието и на онези, от чиято компетентност и активна позиция в прекия смисъл на думата зависят

отношенията ни с нашите исторически родственици. Време е българската дипломация, научният и културният елит, университетите, гражданските структури и т.н. да насочат вниманието си към наследниците на волжките българи в Татарстан, Чувашия, в редица градове и области на Руската федерация, към значителната им диаспора в други държави. Още повече че тяхното отношение към нашата България е белязано от дълбока симпатия и готовност на сътрудничество. Така или иначе, книгата на д-р Георги Владимиров поражда и такива размисли – още една причина да оценим високо нейната поява.

Проф. д-р Пламен Павлов

Към читателите

Когато преди 20 години стартирах професионалните си занимания с темата за Волжка България и волжките българи, не си давах сметка колко сложна и отговорна задача съм си поставил. Сложна, защото дори в специализираните библиотеки липсваше необходимата научна литература, а най-актуалните изследвания възхождаха към 1990 г. Отговорна поради актуалността на темата, от една страна, и липсата на академична експертиза в родната историография, от друга. Тази културна ниша бе поле за действие за продуктивната на наративи група лаици без нужната професионална подготовка и опит. Това дискредитираше темата и в известен смисъл основателно тя до днес остава маргинална за казионната историография.

В настоящата книга са събрани различни историографски, археологически и етнографски проучвания, публикувани в последното десетилетие в популярни и недотам известни сборници и списания. Идеята да бъдат обединени в едно книжно тяло бе вдъхновена от неспирния интерес към темата и необходимостта от глобализиране на говоренето по темата и задаване на известни научни корективи за истинност по нея. Целта бе да представя няколко различни аспекта в пъстрата мозайка на волжкобългарската духовност – еманация на култура/поведение на етнокултурен конгломерат, зоващ се с името „българи“ и населяващ земите по Средна Волга през Средните векове. В „етюдите“ са търсени и сравнени различни гледни точки, обединени от своя проверено академичен произход. Макар и с елемент на провокирана емоция, в тези текстове е търсен баланс на мненията и обективен поглед върху фактите и тяхната последваща интерпретация. Нека читателят бъде снизходителен към определени заключения, които би намерил за несходни със собствените му познава-

телни очаквания – убеден съм в тяхната достоверност, която във времето не е загубила своята научна стойност.

Благодаря на проф. Пламен Павлов за колегиалната и приятелска подкрепа, както и на целия екип на издателство „Изток-Запад“, с чиято помощ настоящото издание видя бял свят.

*Д-р Георги Владимиров,
март 2019 г.*